

CƏNUBİ QAFQAZDA ERMƏNİLƏR

Şahnaz Heydər qızı Rəhimova

AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

*sahnaz-30@mail.ru

Təqdim olunan bu məqalədə Qafqaz regionununun tərkib hissələri, əhalisi, burada yaşayan ermənilər və onların fəaliyyətləri, bu ərazilərdə yerləşmələri, separatçılıq meyilləri əks olunmuşdur.

Qafqaz daima digər dövlətlərin diqqət mərkəzində olan, zəngin sivilizasiya və mədəniyyətə malik çoxsaylı xalqların yaşadığı bölgədir. Bu bölgə uzun tarixi keçmişə malikdir. Qafqazın cənubunun əlverişli coğrafi mövqeyi və zəngin təbii resursları tarixin bütün dövrlərində böyük güclərin marağını cəlb etmiş, bu səbəbdən regionu zaman-zaman çəkişmə meydanına çevirmişdir.

Əhalinin böyük əksəriyyəti bölgənin yerli əhalisi olsa da, regionun demografik quruluşu yeni köçlər hesabına dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Regional müstəvidə qarşılıqlı köçlərin baş verməsi, regionda müxtəlif xalqların sayının məqsədyönlü şəkildə artırılması etnik tərkibdə dəyişiklik yaratmaqla yanaşı qüvvələr balansının pozulmasına da səbəb olmuşdur.

Qafqazda yaşayan xalqlardan biri olan ermənilər bölgənin əlverişli mühitinin fərqiyləndirlər. Tarixin müəyyən mərhələlərində regiona kütləvi şəkildə köçürülən və sayları süni sürətdə artırılan bu xalqın nümayəndələrinin birbaşa və dolayısı yolla irəli sürdükləri torpaq iddiaları və separatizm meyilləri Qafqazda münaqişələr, çaxnaşmalar yaradır.

Açar sözlər: Qafqaz, ermənilər, münaqişə, region, separatizm.

GİRİŞ

Milli etnopsixologiya etibarilə ermənilər daim özgə torpaqlarında məskunlaşmaq, orada yaradılmış maddi-mədəni irsə sahiblənmək və özlərinin hər yerdə avtohton kimi göstərməyə çalışmaq xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Bu daha çox onların uzun tarixi dövr ərzində özlərinə məxsus olan dövlətlərinin olmaması, eyni zamanda tarixin müxtəlif mərhələlərində meydana çıxmış milli komplekslərindən irəli gəlir.

Cənubi Qafqaz Böyük Qafqaz dağlarının Baş Qafqaz silsiləsinin cənubunda yerləşən, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Respublikalarının yer aldığı regiondur.

Hələ qədim zamanlardan Qafqaz müxtəlif xalqların axınlarına məruz qalmışdır. Avropa və Asiya arasında yerləşən bu bölgə farslar, hunlar, monqollar, ərəblər, ruslar və b. hücumlar etmişdilər. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Cənubi Qafqazda ermənilərə məxsus və ya Ermənistan adlı dövlət mövcud olmamış, onlar Balkan yarmadasından Şərqi Anadoluya (Kiçik Asiyaya), oradan isə Cənubi Qafqaza, o cümlədən müasir Gürcüstan ərazisinə gəlmişlər. Qədim yunan tarixçisi Herodot "Tarix" əsərində Kiçik Asiyada yaşayan hayları frigiyalıların nəslini hesab edərək yazırdı ki, onlar frig tayfalarının bir qolu olub, Kiçik Asiyaya köçüblər. Armeniya Fərat və Dəclə çaylarının başlanğıcında yerləşən dağlıq ölkədir [6, s. 26].

Ermənilərin nəinki Cənubi Qafqaza, hətta "vətən axtarışında" olduqları Kiçik Asiyaya gəlmə olduqlarını görkəmli rus alimi İ.M.Dyakonov da yazmışdı. O, erməni dilini Hind-Avropa dil qrupuna aid etmiş, onların Hurrit-Urartu, Hett, müasir Qafqaz dillərinə, semit dillərinə qohum olmadığını təsdiqləmişdir [6, s. 28].

Ermənilərin orta əsrlərdə Qafqaz bölgəsində mövcud olmaları əsasən ticarət məqsədi daşımışdı. Həmçinin onlar aborigen türk və gürcü hakimlərinin təsərrüfatlarında qul kimi və aşağı səviyyəli işlərdə işlədilmək üçün gətirilmişdilər.

VII əsrdə bölgəni xilafətin ələ keçirməsi ilə Cənubi Qafqazda islam yayılmağa başladı. Sonralar Səlcuqların, Monqolların və Türk xanlıqlarının suverenliyində olan bölgə, 1501-ci ildə Səfəvi dövlətinin rəhbərliyinə keçdi. XVIII əsrin ortalarına qədər bölgə Səfəvi dövlətinin suverenliyində

oldu. 1747-ci ildə Cənubi Qafqazın cənub hissəsində Nadir şah Əfşarın öldürülməsindən sonra müstəqil Türk xanlıqları qurulmuşdur. Nadir şah 1747-ci ildə öldürüldükdən sonra Azərbaycan ərazisi xanlıqlara parçalanmışdı. Bundan sonra Rusiya İmperiyasının Qafqaza marağı daha da artdı.

XIX əsrin əvvəlində baş verən iki Rus-Qacar müharibəsinin nəticəsində, Cənubi Qafqaz tamamilə Rusiya İmperatorluğu tərəfindən işğal edildi. Bundan sonra ermənilərin sayı Cənubi Qafqazda suni şəkildə sürətlə artmağa başlamışdır. Çarizm erməniləri regionda yerləşdirməklə özünə dini zəmində dayaq yaratmaq istəyirdi. Belə ki məqsəd, bölgənin aborigen xalqlar ilə münasibətlərində mürəkkəb siyasi vəziyyət yaranarsa ermənilərdən istifadə etmək idi.

Tarixi proseslərin gedişatı göstərdi ki, çarizm bu məqsədini uğurla həyata keçirmiş, bu siyasət Sovet Rusiyası tərəfindən də davam etdirilmişdir.

Bu məqalədə çar Rusiyasının məqsədyönlü siyasəti nəticəsində ermənilərin Cənubi Qafqaza yerləşdirilməsi araşdırılmışdır.

ƏSAS HİSSƏ

Ermənistan Respublikasında ermənilər

Ermənistan Respublikası Cənubi Qafqazda yerləşən üç dövlətdən biridir. Ölkə, qərbdə Türkiyə, şimalda Gürcüstan, şərqdə Azərbaycan, cənubda isə İran və Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə həmsərhəddir.

Erməni etnosunun yaranmasının Kiçik Asiyanın şərq hissəsi ilə "Hayas ölkəsi" ilə əlaqəli olduğunu, onların Qafqazdan kənarda təşəkkül tapdığını, Balkanlardan gəlmə olan mənşəyi qeyri-müəyyən olan bu tayfaların Hayas tayfa ittifaqından başqa şeylərlə yanaşı özünü "hay" adlandırmasını da oğurladıqlarını və s. erməni müəllifləri təhrif edə bilmirlər [6, s. 30].

İndiki Ermənistan Respublikası ərazisində erməni katolikosluğu mərkəzinin 1441-ci ildə İrəvan (Çuxursəd) bölgəsinə köçürülməsinə qədər ermənilərə məxsus heç bir kənd və yaxud torpaq sahəsi olmamışdır. Hətta erməni katolikosluğunun yerləşdiyi Üçkilsə (Valarşabad) kəndi belə 1443-cü ildən başlayaraq ermənilər tərəfindən müxtəlif vasitələrlə hissə-hissə Azərbaycan türklərindən alınmışdı [7].

Osmanlı Dövləti və Qacarlar İran ilə sərhəddə yerləşən İrəvan xanlığının ələ keçirilməsi Rusiya imperiyasının işğalçılıq planlarının mühüm tərkib hissəsi idi. 1804-1813-cü illər I Rusiya - İran müharibəsi zamanı İrəvan xanlığı iki dəfə Rusiya qoşunlarının hücumlarına məruz qalmış, lakin təslim olmamış və öz müstəqilliyini saxlamağı bacarmışdı. İrəvan xanlığını ələ keçirməyi məqsəd olaraq qarşısına qoyan Çar Rusiyası bölgədə yaşayan ermənilərin köməyi ilə bu məqsədinə nail olmuşdu. İrəvan qalasını mühasirədə saxlayan Rus Ordusu ermənilərdən gələn məlumatlarla azərbaycanlıların qalanın hansı hissəsində yerləşdiklərini, hansı istiqamətlərdə topla atəş açmağın lazım olduğu öyrənmişdilər. Beləcə Çar Rusiyası İrəvan xanlığını 1827-ci ildə ələ keçirdi, bununla da ermənilərin xanlıq ərazisinə kütləvi axınları başladı. 1828-1832-ci illərdə erməni vilayətində 1111 yaşayış məskəni olmuşdur, bunlardan da cəmi 62 kənddə yerli ermənilər məskunlaşmışdı. 1069 kənddə isə Azərbaycan türkləri yaşayırdılar [10].

Çar Rusiyası XIX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq erməniləri Cənubi Qafqazdakı Azərbaycan torpaqlarına köçürüb gətirməklə bu regionun ənənəvi etnik-siyasi və dini mənzərəsini dəyişdirmiş oldu. Şimali Azərbaycanın İran və Türkiyə ilə sərhəd torpaqlarında Cənubi Qafqazda yeni xristian etnosu yerləşmişdi. N.Şavrov 1911-ci ildə bu haqda yazmışdı:

"Hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyondan çoxu bu diyarın yerli əhalisi deyil. Onları bura biz (yəni ruslar) köçürüb gətirmişik" [7].

1918-ci ilə qədər Cənubi Qafqazda erməni dövləti mövcud olmamışdır. Ermənistan Demokratik Respublikası Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının dağılmasından sonra Daşnaksütun təşkilatının liderləri tərəfindən yaradılmışdır. Böyük dövlətlərin və bəzi siyasi dairələrinin təzyiqi ilə Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il mayın 29-da qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanı ətrafındakı 9 min kvadrat kilometrlik ərazi ilə birlikdə ermənilərə güzəştə getmişdi. Erməni

tərəfi Batum danışıqları və müqavilələrinə əsasən, İrəvan və ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarının onlara verilməsini istəmişdi. Ermənilər bunun müqabilində üzərlərinə bir neçə öhdəlik götürmüşdülər. Batum danışıqları zamanı əldə edilmiş razılığa əsasən ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından imtina etməli, paralel olaraq Ermənistan hökuməti erməni silahlı qüvvələrini Bakıdan çıxarılmalı, Azərbaycan qəzalarında erməni silahlı birləşmələri tərəfindən müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən kütləvi qırğınları dayandırmalı idi. Ermənistan hökuməti İrəvanda və yeni yaradılan erməni dövlətinin digər ərazilərində müsəlmanların sərbəst dini ibadət, mədəniyyət, siyasi və ana dilində təhsil almaq hüquqlarını təmin etməyi öhdəsinə götürmüşdü. Ermənistan Demokratik Respublikası mövcud olduğu 2 il ərzində, qonşu dövlətlərin ərazisini zəbt edərək öz ərazilərini genişləndirmək siyasəti yürütmüşdü, ona qonşu olan dövlətlərin torpaqlarına qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etmişdi.

Ermənistan 1920-ci il noyabrın 29-da SSRİ tərəfindən işğal olunaraq sovetləşdirilmişdir. 1922-ci ilə kimi formal olaraq müstəqil sosialist respublikası olan bu dövlət, 1922-ci il 13 dekabr tarixində Zaqafaziya Sovet Sosialist Federativ İttifaqı adlanmış, daha sonra isə Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasına dəyişdirilmiş federativ dövlətin tərkibinə çevrilmişdir. 1924-cü ildə Sovet İttifaqının yaranması ilə ZSFSR bu ittifaqa qoşulmuşdur. 1936-cı ildə Zaqafqaziya dövləti ləğv edilmiş və Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası Sovet İttifaqının tərkibində müttəfiq respublikalardan birinə çevrilmişdi. Müasir Ermənistan Respublikası Sovet İttifaqının dağılmasından sonra 1991-ci ildə müstəqil olmuşdur. Sov İKP MK-nın Siyasi Bürosu 22 fevral 1946-cı ildə SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin hazırladığı “Ermənilərin xaricdən Sovet Ermənistanına köçürülməsinin praktiki tədbirləri haqqında” layihəni təsdiq etdi. Bununla da ermənilərin xaricdən Ermənistana axınına start verilmişdi. Ümumiyyətlə, 1946-1949-cu illərdə xarici ölkələrdən Ermənistana 96 min erməni köçürülmüşdü ki, onların da xeyli hissəsi İrəvanda və onun ətraf bölgələrində məskunlaşdırılmışdı.

1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, Livan, İraq, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50 min 900 nəfər erməni köçürülmüşdü! 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İraq və Livandan 35,4 min nəfər erməni qəbul edilərək Ermənistanda yerləşdirilmişdi. Ermənistan rəhbərliyi 1946-cı ilə nisbətən 1947-ci ildə xaricdən köçürülüb gətirilən ermənilərin sayının azalmasının səbəbini onunla izah edirdi ki, xaricdən gələn ermənilər əsasən şəhər sakinləridir, onları dağlıq rayonlarda yerləşdirmək mümkün deyil, köçürülənlər isə əsasən İrəvan şəhəri və onun ətraf rayonlarında məskunlaşmaq istəyirlər.

Buna paralel olaraq gəlmə erməniləri məskunlaşdırmaq və ölkənin milli-etnik tərkibini dəyişmək məqsədilə bu ərazidə - tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıların məqsədyönlü şəkildə köçürülməsinə başlanmışdır. Ermənistanda SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları əsasında 1948-1953-cü illərdə 100 mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə sürgün olunmuşdur [9, s. 10]. Xalq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılmışdır. Azərbaycanlılara qarşı törədilən cinayətlərin həyata keçirilməsində SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti, erməni şovinist dairələrinin, o dövri Azərbaycan rəhbərliyinin iştirakı az rol oynamamışdır. 1953-cü ildə İ.Stalinin ölümündən sonra Ermənistandan azərbaycanlıların köçürülməsinin sürəti azalmışdı və əhalinin geriyyə qayıtma prosesi başlamışdır.

Azərbaycanlıların Ermənistandan qovulması növbəti dəfə XX əsrin sonlarında baş vermişdir. Belə ki, 1988-ci il fevralın 20-də DQMV Xalq Deputatları Sovetinin yalnız erməni deputatların iştirakı ilə keçirilən növbədənənar sessiyası vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanın inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Azərbaycan SSR Ali Soveti DQMV XDS-nin konstitusiyaya zidd qərarını rədd etdikdən sonra, Ermənistanın millətçi rəhbərləri “Daşnaksutyun” partiyasının “Türksüz Ermənistan” proqramını həyata keçirməyə başlamışdılar. 1988-1991-ci illər arası aparılan bu siyasət nəticəsində indiki Ermənistan ərazisində yaşayan bütün azərbaycanlılar etnik təmizliyə məruz qalmışdır.

Həyata keçirilən sonuncu etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistanın 22 rayonunda, 6 şəhərində yaşayan təqribən 250 min azərbaycanlı tarixi-etnik torpaqlarından qovulmuşdur. Son 200 ildə indiki Ermənistan ərazisində iki mindən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi müxtəlif yollarla siyahıdan silinmiş, tarixi Azərbaycan torpaqlarında monoetnik Ermənistan dövləti yaradılmışdır [2]. 1 yanvar 2023-cü ilin məlumatlarına əsasən Ermənistanda 2976,8 min erməni yaşayır [4].

Gürcüstan Respublikasında ermənilər

Cənubi Qafqazda yerləşən üç dövlətdən biri olan Gürcüstan Respublikası Şərqi Avropa ilə Qərbi Asiyanın kəsişməsində yerləşir.

Şimalda Rusiya, şərqdə Azərbaycan, cənubda Ermənistan və Türkiyə ilə həmsərhəddir. Ölkənin qərbində isə Qara dəniz yerləşir. Paytaxtı və ən böyük şəhəri Tbilisi şəhəri, ümumi sahəsi 69,700 kvadrat kilometrdir. Gürcüstan 1991-ci ildə müstəqilliyini əldə etmişdir. XIX əsrin 80-90-cı illərində ermənilərin Gürcüstana kütləvi köçürülməsi prosesi başlamışdır. Ermənilərin Gürcüstana köçürülməsini təklif edən İvan Stepanoviç Xatisov olmuşdu. 1865- 1875-ci illərdə o, çarın Qafqaz üzrə xüsusi etimad qazanmış məsləhətçisi idi. 1887-1893-cü illərdə o, dövlət mülkiyyətinin idarə rəisi vəzifəsində işləyirdi. Onun iştirakı ilə minlərlə erməni Borçalı, Cavaxeti və Qara dəniz sahillərinə yerləşdirilmişdi. 1897-1902-ci illərdə Gürcüstana 55 min erməni köçmüşdü. Onlar əsasən Samtsxe Cavaxeti, Tiflis, Batumi, Qori və başqa regionlarda məskunlaşmışdılar. Təkcə Tiflisdə 1897-1910-cu illərdə ermənilərin sayı 46,7 min nəfərdən 124,9 min nəfərə qədər artmışdı, onlardan 68 mini yeni gələnlər idi. XIX əsrdə ən çox erməni Axalkələk mahalında yerləşmişdi. Onların sayı 52,5 min nəfər idi. Bu, Gürcüstanda ermənilərin çoxluq təşkil etdiyi yeganə inzibati vahid idi. Axalkələkdən başqa Axalsix (Axıska), Suxumi (Suxum-qala), Batumi, Tiflis və Borçalıda da çox sayda gələn erməni yaşayırdı. 1897-ci ilə aid statistik sənədlərdən aydın olur ki, çar Rusiyasının tabeliyində olan ərazilərdə yaşayan gürcü əhalisinin sayı 2 milyon 109 min 273 nəfər olmuşdur. Kutaisi quberniyasında Tiflis quberniyasından 1,8 dəfə çox gürcü yaşayırdı. Gürcülər Tiflisdə ümumi əhalinin 44,3%-ni, Kutaisi quberniyasında isə 82,1%-ni təşkil edirdilər. Gürcüstanda 197 min erməni yaşayırdı. Ermənilər və ruslar Gürcüstana XIX əsrin ikinci yarısında daha çox axın etmişdilər. XIX əsrdə Gürcüstanın əhalisi 2,7 dəfə, gürcü əhalisi isə 2,1 dəfə artmışdı. 1895-ci illə müqayisədə gələn ermənilər 4, ruslar 4, osetinlər isə 8 dəfə artmışdı [1].

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrdə Gürcüstan əhalisinin milli tərkibinin dəqiq müəyyənlənməsi bir sıra çətinliklərlə bağlı idi. Belə ki, 1897-ci ildə ümumi siyahıyaalmada etnik tərkibi aydınlaşdırmaq üçün ana dilindən istifadə meyarını əsas götürmüşdülər. Əvvəllər isə etnik və dini etiqad əlamətləri əsas götürülürdü. Çünki bu meyarın əsas götürülməsi diyarda rus dilində danışanların nisbətini müəyyənləşdirmək və ruslaşdırma siyasətinin gələcəkdə necə aparılmasını daha düzgün hazırlamaq məqsədi daşıyırdı. Miqrasiya prosesi nəticəsində milli tərkibdə böyük dəyişikliklər olduğu üçün çarizm ruslaşdırma siyasətini həyata keçirməyə, yerlərdə vahid xalq formasını dağıtmağa və birliyi dayandıрмаğa çalışmışdı [3, s. 180].

Çar Rusiya İmperiyasının 1917-ci ildə dağılmasından sonra Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası qurulmuş, cəmi 1 ay yaşamışdır. 1918-ci ilin 26 may tarixində Gürcüstan Demokratik Respublikası yaranmış və 1921-ci ilə qədər mövcud olmuşdur. Respublika şimalda Kuban Xalq Cümhuriyyəti və Şimalı Qafqaz Dağlılar Respublikası ilə, cənubda Osmanlı İmperiyası və - Ermənistan Xalq Cümhuriyyəti ilə, cənub-şərqdə isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə əhatə olunmuşdur. GDR dövründə Gürcüstanın ərazisi təxminən 107.600 km², əhalisi isə 2,5 milyon olmuşdur. Gürcüstanın müstəqilliyi elan olunduqdan sonra ölkənin burada ictimai-siyasi vəziyyəti olduqca mürəkkəb idi. Axalsix və Axalkələk kimi ən böyük inzibati şəhərlərdə yerli ermənilər “Virk” və “Cavaxk” adlı hərəkatların əsasını qoymuşdular.

Ermənilərin bütün Qafqazda olduğu kimi, Abxaziya ərazilərinə kütləvi gəlmələri də XIX əsrdə baş vermişdir. Əvvəllər bu ərazidə özlərini qonaq kimi aparən ermənilər burada bir az yaşadıqdan sonra yaşadıqları bütün ərazilərdə olduğu kimi torpaq iddia etməyə başlamışdılar.

XX əsrin 90-cı illərində baş verən Abxaziya münaqişəsi zamanı ermənilər mərkəzi gürcü hökumətinə qarşı abxazların yanında yer almışdılar. Bu bölgədə onlar daha sonra say baxımından sürətlə artmağa başladılar. Günümüzdə ermənilər Abxaziyanı “Qara dəniz sahili Ermənistan” adlandırırlar. Onlar özlərini buranın köklü sakinləri hesab edirlər. Ermənistan Azərbaycan ərazilərini ələ keçirmək üçün müharibə apardığı dövrdə Abxaziya erməniləri işğalçı ölkəyə yardım etmək üçün maliyyə vəsaiti toplamışdılar. Onlar toplanan vəsait hesabına hərbi ləvazimatlar alıb Ermənistana göndərmişdilər. Həmçinin Abxaziya ermənilərindən bir qismi terrorçu dəstələr yaradaraq Qarabağa gəlmişdilər. 2014-cü ildə “Noev Kovçeq” qəzetində dərc edilən bir məqalədə isə ermənilər Abxaziyanın elitası kimi təqdim edilirdilər [11].

2014-cü ildə Gürcüstan Milli Statistika Komitəsinin əhalinin siyahıya alınmasının nəticələrinə əsasən Gürcüstanda əhalinin 4,5%-ni (168,1 min nəfər) ermənilər təşkil etmişdi. Ermənilər Gürcüstanda yaşayan milli azlıqlar içində say baxımından ikinci yerdədirlər. Lakin gürcü soyadlarını alan erməniləri də nəzərə alsaq faiz nisbəti ilə onlar çoxluq təşkil etmiş olacaq. Sovet İttifaqının dağıldığı ilk vaxtlarda, xüsusilə, Samtsxe Cavaxeti erməniləri radikal mövqedən çıxış edərək, Ermənistana birləşməyi tələb etmişdilər.

Azərbaycan Respublikasında ermənilər

Azərbaycanın tarixində ən ağır dövrlərdən biri 1801-1813-cü illəri əhatə edir. Azərbaycanın 20-dən çox kiçik dövlətə parçalanması, güclü vahid dövlətin olmaması, eləcə də Rusiyanın müsəmləkəçilik siyasəti vəziyyətin gərginləşməsinə gətirib çıxarmışdı. Rusiya hücumlarını davam etdirərək Araz çayını keçmiş və cənuba doğru yürüş etmişdi. Bu isə Gülistan müqaviləsinin imzalanması ilə nəticələnmişdi. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olmaqla Araz çayından şimalda yerləşən bütün Azərbaycan torpaqları, habelə Lənkəran xanlığı Rusiyaya qatılmışdı. Rus ordusunun tutduğu ərazilərdən Təbriz, Xoy, Salmas, Marağadan bütün erməniləri Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ vilayətlərinə köçürmək planlanmışdı. Rusiya bu siyasətin doğruluğunu irəli sürmək üçün İrəvan və Naxçıvan kimi tarixi Azərbaycan ərazilərini erməni torpağı kimi qələmə vermişdi [10].

XIX əsrdə ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi həmçinin bir çox hadisələrin başlanğıcı olmuşdur. Həmin dövrdə burada ermənilərin imtiyazları artmışdı. 1823-cü ildə Qarabağ vilayətinin (keçmiş Qarabağ xanlığının ərazisi) 20 minə yaxın ailəsindən cəmi 1,5 minini erməni ailəsi təşkil etmişdi. Köçürmədən sonra əhalinin etnik tərkibi kəskin şəkildə dəyişmişdi.

1827-ci ildə Rusiya Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını işğal etmişdi. Azərbaycan Rusiya imperiyası və Qacarlar dövləti arasında iki yerə bölünmüşdü. 1828–1831-ci illərdə Naxçıvan bölgəsinə də xeyli miqdarda erməni köçürülmüşdü. Naxçıvan vilayəti və Ordubad dairəsinə İrandan 2387 ailə, yaxud 11 992 nəfər (6339 kişi, 5653 qadın), Türkiyədən 8 ailə, yaxud 27 nəfər (17 kişi, 10 qadın) köçürülmüşdü [12]. 1828-ci il fevralın 10-da imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinin 15 maddəsi ermənilərin köçürülməsini nəzərdə tuturdu. Belə ki, Türkmənçay müqaviləsinin nəticəsi olaraq 40000 erməni Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində məskunlaşdırılmışdı. 1829-cu ilin Ədirnə sülhünün nəticələrinə görə isə Osmanlı İmperiyası ərazilərində yaşayan 90000 erməni də Azərbaycanda yerləşdirilmişdi.

Onlar əsasən Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ xanlıqlarında məskunlaşmışdılar. Ermənilərin köçürülməsini təşkil etmək üçün İrəvan və Naxçıvanda köçürmə komitələri yaradılmışdı. Köçkünlərə mühüm imtiyazlar verilmişdi. Onlar 6 il müddətində vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilmiş, İrandan alınan təminat hesabına vəsait də verilmişdi. İran, Türkiyə və digər Şərqi ölkələrində ermənilərin Rusiyaya köçürülməsi bütün sonrakı dövr ərzində davam etdirilmişdi.

Böyük güclərin himayəsi altında erməni dövlətinin yaradılması, həmçinin ermənilərin İran və Türkiyədən Rusiyanın işğal etdiyi torpaqlara köçürülməsi təsadüfi hadisə deyildi. 1832-ci ildə azərbaycanlılar Qarabağ əhalisinin 64,8 %, ermənilər isə 34,8% təşkil etmişdi. XIX əsrin 80-ci illərində Şuşa qəzasında əhalinin milli tərkibində azərbaycanlılar 41,5% ermənilər isə 58,2% oldu. Ermənilərin Qarabağa XIX əsrdə köçürülməsi ilə bağlı Tərtər rayonunun Şıxarx qəsəbəsində “Marağa-150” abidə ucaldılmışdı. Abidə ermənilərin İranın Marağa ərazisindən keçmiş Ağdərə, indiki

Tərtər rayonu ərazisinə köçürülmələrinin 150 illiyinə həsr olunmuşdur. Abidənin bir tərəfində yuxarıdan aşağıya doğru 1828, digər tərəfində isə 1978 rəqəmləri yazılmışdır. Deyilənə görə ermənilər hər bir əlamətdar günlərində buranı ziyarət etmişlər. “Marağa-150” ilə yanaşı Dağlıq Qarabağ ərazisində ermənilərin buraya köçürülməsi ilə bağlı digər abidələr də olmuşdur. Buraya “Çaylı-150”, “Cığabert-150” “Metişen-150” daxildir. Həmin yaşayış məntəqələrinin adlarını isə ermənilər dəyişdirib öz adlarına çıxarmışlar.

Azərbaycan xalqının Çar Rusiyasına qarşı milli azadlıq mübarizəsi nəticəsində Birinci Dünya müharibəsindən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1920-ci ilin aprelin 28-də beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozan RSFSR-ın hərbi müdaxiləsi nəticəsində süqut etmişdir. Şimali Azərbaycanda Sovet Sosialist Respublikası yaradılmışdı. Yeni dövlət 1922-ci ildə ZSFSR-in tərkibində SSRİ-nin qurulmasında iştirak etmişdi. 1936-cı ildə müstəqil müttəfiq respublika ünvanını almışdı. SSR-in tərkibində 1923-cü il 7 iyul tarixində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) yaradılmışdı. Yaradıldığı dövrdə onun sahəsi 4161 km² idi. Sonradan sahəsi 4400 km²-ə qədər genişlənməmişdi. Bu qanunun yaradılması ermənilərin Qarabağ iddialarına və bölgədə möhkəmlənmələrinə də şərait yaratdı. Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Q. Arutinov məktubla İ.Stalinə müraciət edərək Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsini istəmişdi. Arxiv sənədləri belə göstərir ki, Q.Arutinovun Moskvaya müraciətindən sonra 1945-ci il noyabrın 28-də G.Malenkov Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi tələbini M. C. Bağırova göndərmişdi. 1945-ci il dekabrın 10-da M. C. Bağırov cavab verir ki, o, Arutinovun tələbi ilə o şərtlə razıdır ki, Şuşa istisna olmalıdır. Həmçinin Ermənistanın Azərbaycanla həmsərhəd və azərbaycanlıların yaşadığı Əzizbəyov, Vedi, Qarabağlar rayonları Azərbaycana birləşdirilsin. Üstəlik, əsasən azərbaycanlıların yaşadığı Gürcüstanın Borçalı rayonu və Dağıstan Muxtar Respublikasının Dərbənd və Qasımкənd rayonları da Azərbaycana qaytarılsın. Bundan sonra həmin məsələ qapanmış, əvəzində azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası məsələsi gündəmə gəlmişdir [8, s. 2].

DQMV-nin Azərbaycan SSRİ-in tərkibində muxtar vilayət statusu 1936 və 1977-ci illər SSRİ konstitusiyalarında təsbit olunmuşdu. SSRİ və Azərbaycan SSR konstitusiyalarına əsasən DQMV-nin hüquqi statusu DQMV Xalq Deputatları Soveti tərəfindən Azərbaycan SSR Ali Sovetinə təqdim edilmişdi. Bu 1981-ci il iyunun 16-da qəbul olunmuş DQMV haqqında qanunla tənzimlənirdi. Vilayətdə maarif sistemi də inkişaf etmişdi. DQMV məktəbəqədər müəssisələrdə yerlərin sayına görə respublikanın rayonları arasında nisbətən yer tuturdu. Erməni dilindən bir çox sahələrdə istifadə olunurdu. Bütün hökumət, inzibati və məhkəmə orqanları, həmçinin prokurorluğun işində, eyni zamanda dil tələbatını əks etdirən təhsildə də erməni dilindən istifadə edilirdi. Bu dildə yerli tv və radio verilişləri yayımlanır, qəzet və jurnallar nəşr olunurdu.

Bütün bunlara rəğmən, 1980-ci illərin sonlarında Ermənistanın Azərbaycanın tarixi torpaqlarına ərazi iddiaları başlamışdır. Ermənistan SSR-in rəhbərliyi və xaricdəki erməni diasporu 1980-ci illərin sonlarında SSRİ-nin mərkəzi hakimiyyətinin zəifləməsindən istifadə edərək Azərbaycan SSR-in tərkibində 1923-cü ildə yaradılmış Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) ayrılaraq Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi üçün hərəkətə keçmişdilər. Bundan sonra Qarabağda münaqişə zəminində qarşıdurmalar yaranmışdır.

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra Ermənistanın açıq hərbi təcavüzü başlamışdır. Dağlıq Qarabağ və ətrafındakı 7 rayon Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş, əhali etnik təmizləməyə məruz qalmışdır. 1 milyondan çox azərbaycanlının qaçqın və məcburi köçkünə çevrilmişdir. İşğal edilən torpaqlarda qanunsuz olaraq xaricdən gətirilən ermənilər yerləşdirilmişdir. Orada erməni əhalisi süni şəkildə artırılmış və Ermənistan tərəfindən çox saylı digər qanunsuz əməllər həyata keçirilmişdir.

Birinci Qarabağ savaşında xaricdən gələn erməni müzdlularının böyük qismi məhz Livanda ASALA-nın hərbi təlim düşərgəsində təşkilatlanaraq Ermənistana göndərilmişdilər. Bu terrorçular daha sonra Dağlıq Qarabağın və ətrafındakı rayonların işğal olunmasında yaxından iştirak etmişdilər. İşğal illərində bu ərazilərə xaricdən, xüsusən də Livan və Suriyadan erməni yaraqlıları göndərilmişdi [5].

30 ildən artıq işğal altında olan 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayan və 44 gün davam edən Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycan tarixi torpaqlarına qovuşmuş və haqq ədalət öz yerini tapmışdır. Torpaqlarını azad edib suverenliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikası beynəlxalq arenada da öz mövqeyini gücləndirmiş oldu. Bu gün işğaldan azad olunmuş torpaqlarda infrastruktur yenidən qurulur, quruculuq işləri aparılır.

YEKUN NƏTİCƏ

Məqalədə Cənubi Qafqazda və burada ermənilərin mövcudluğu ilə bağlı məlumatlar araşdırılmışdır. Araşdırma zamanı bu nəticəyə gəlinmişdir ki, Cənubi Qafqaza ermənilərin məqsədyönlü şəkildə köçürülməsi ilə bu regionun etnik-siyasi xəritəsində “erməni amili” formalaşmışdır. XIX əsrin 90-cı illərinin ortaları – XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Cənubi Qafqaza intensiv şəkildə köçürülməsi ərazi iddiaları irəli sürmələrinə əlverişli zəmin yaratdı. Ərazi iddiaları irəli sürən ermənilərin bu yoldakı məkirli siyasətləri müharibəyə səbəb oldu.

1918-ci ilə qədər Cənubi Qafqazda heç zaman erməni dövləti mövcud olmadığı halda böyük dövlətlərin və bəzi siyasi dairələrinin təzyiqi ilə Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 1918-ci il mayın 29-da qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanı ətrafındakı 9 min kvadrat kilometrlik ərazi ilə birlikdə ermənilərə güzəştə getməsi bu gün ermənilərin ərazi iddiaları ilə çıxış etməsinə, öz ərazilərini qonşu dövlətlərin ərazisini zəbt edərək genişləndirmək siyasəti yürütməsinə gətirib çıxarmışdır.

Günümüzdə Gürcüstan ərazilərinə də dolayısı yolla mövcud erməni iddialarının təməli onların indiki Gürcüstan ərazinə kütləvi köçürülməsi ilə bağlıdır. Gürcüstanda zaman zaman mədəni muxtariyyət tələbləri ilə çıxış edən və separatçılara dəstək verən ermənilərin əsas məqsədi yeni ərazilər ələ keçirməkdir. XX əsrin 90-cı illərində baş verən Abxaziya münaqişəsi zamanı ermənilər mərkəzi gürcü hökumətinə qarşı abxazların yanında yer almışdılar. Onlar daha sonra bu bölgədə say baxımından sürətlə artmağa, separatçı qurumun müxtəlif dövlət strukturlarında möhkəmlənməyə başladılar. Nəticədə, Ermənilərin Qafqaza köçürülməsi onların “Böyük Ermənistan” və ya “Dənizdən-dənizədək Ermənistan” arzularının yaranmasına səbəb olmuşdur. Ermənilərin mövcudluğu və iddiaları regionda sabitliyi pozmuş, qonşu dövlətlər üçün təhlükə mənbəyinə çevrilmişdir. Bu proses müasir dövrdə də davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Антадзе К. Население Грузии в XIX веке. Историко-демографическое исследование / К. Антадзе . - Тбилиси: Образование, - 1973. – с. 114.
2. Arzumanlı V. Tarixin qara səhifələri. / Mustafa N – Bakı: Qartal, - 1998. – 280 s.
3. Джаошвили В. Население Грузии в XVIII-XX вв. / В. Джаошвили. - Тбилиси: Наука – 1984. – 278 с.
4. Демография - Правительство Республики Армения - [Elektron resurs]. -2023. - URL: Gov.am
5. <https://mfa.gov.az/az/category/ermenistanin-azerbaycana-qarsi-tecavuzunun-fesadlari/isgal-olunmus-erazilerde-qanunsuz-meskunlasdirma>
6. Gürcüstanda erməni təşkilatlarının fəaliyyəti (XIX əsr – XXI əsrin əvvəlləri) / M.Qasımlı V.Ömərov. N.Məmmədova. S. Həbibbəyli. K.Salayev - Bakı:- 2020. - 606 s.
7. Mahmudov Y., "İrəvan xanlığı". / Y. Mahmudov. - Bakı: "Çaşıoğlu", 2010. 618 s.
8. Mustafa N. Azərbaycan xalqına qarşı böyük ədalətsizlik. 1948-1953-cü illər deportasiyası // Xalq. - 2022, - s. 10.
9. https://iravan.preslib.az/rusiya_isgal_dovru.html
10. О именовании присоединенных к России ханств Эриванского и Нахичеванского Областию Армянского // Полное собрание законов Российской империи. Собр. вт. т. III. СПб., - 1830, - с.1888.

11. Скаков А. Армянское лицо Абхазии // «Ноев Ковчег». No 2 (232) февраль (1-15). - 2014.

12. Şahverdiyev Z. Naхçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində / Z. Şahverdiyev. - Bakı: Elm, - 2008, - 264 s.

ARMENIANS IN THE SOUTH CAUCASUS

Sh.H. Rahimova

This presented article outlines the components, population, Armenian presence, and activities, settlements, and separatist tendencies within the regions of the Caucasus.

The Caucasus has always been a region of interest for other states, inhabited by diverse peoples rich in civilization and culture. This region boasts a long historical background. The favorable geographical position and abundant natural resources of the southern Caucasus have attracted the attention of major powers throughout history, occasionally turning the region into a conflict zone.

While the majority of the population consists of local inhabitants, the demographic structure of the region has undergone changes due to new migrations. Mutual migrations in the region, aimed at increasing the number of various peoples in a purposeful manner, have led to changes in ethnic composition and disrupted power balances.

The Armenians, one of the peoples living in the Caucasus, are aware of the region's favorable environment. Their claims to land and separatist tendencies, directly and indirectly advanced by representatives of this people who were mass migrated to the region at certain stages of history and artificially increased in number, have sparked conflicts and tensions in the Caucasus.

Keywords: *Caucasus, Armenians, conflict, region, separatism.*

АРМЯНЕ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

Ш.Г. Рахимова

В данной статье представлены компоненты Кавказского региона, его население, проживающие там армяне и их деятельность, их расположение на этих территориях и сепаратистские тенденции.

Кавказ-регион, где проживает множество народов с богатой цивилизацией и культурой, который всегда находится в центре внимания других стран. Этот регион имеет давнее историческое прошлое. Выгодное географическое положение и богатые природные ресурсы Южного Кавказа во все периоды истории привлекали интерес великих держав, поэтому регион время от времени становился полем конфликтов. Хотя подавляющее большинство населения составляет местное население региона, демографическая структура региона претерпела изменения за счет новых миграций. Возникновение взаимных миграций на региональном уровне и целенаправленное увеличение численности различных народов в регионе вызвали изменение этнического состава, а также нарушение баланса сил.

Армяне, один из народов, проживающих на Кавказе, знают о благоприятной окружающей среде региона. Земельные претензии и сепаратистские тенденции, выдвигаемые прямо и косвенно представителями этого народа, массово переселявшимися в регион и искусственно увеличивавшими их численность на определенных этапах истории, создают конфликты и панику на Кавказе.

Ключевые слова: *Кавказ, армяне, конфликт, регион, сепаратизм.*